

Δημήτριος Μαρχής

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ΜΕΤΑΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Συνέντευξη στον Θεόδωρο Γεωργίου

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Η εμφάνιση της Κριτικής Θεωρίας των Horkheimer/Adorno συμπίπτει με μια φάση ύφεσης του νεοκαντιανισμού. Ωστόσο, στοιχεία νεοκαντιανισμού έχουν υπεισέλθει στη θεωρία των Horkheimer/Adorno. Πώς κατά τη γνώμη σας διαμορφώνεται η σχέση της Κριτικής Θεωρίας ως νέας ανάγνωσης της καντιανής φιλοσοφίας με το νεοκαντιανισμό;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Πράγματι όταν αρχίζουν οι Horkheimer/Adorno να φιλοσοφούν ο νεοκαντιανισμός βρίσκεται σε ύφεση. Ο Rickert πέθανε το 1936, αλλά ούτως ή άλλως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ο νεοκαντιανισμός δεν έδωσε κάτι καινούριο. Ο Natorp, το 1926, στρέφεται προς την πρακτική φιλοσοφία και εγκαταλείπει κατά κάποιον τρόπο τη νεοκαντιανή σκέψη. Και μέσα στους ίδιους τους νεοκαντιανούς, λοιπόν, εντοπίζουμε μια προσπάθεια να ξεπεράσουν τον ίδιο τον Καντ. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Lask, ο οποίος κάνει μια κριτική της υποκειμενικότητας που πλησιάζει σε μεγάλο βαθμό το νεοπλατωνισμό και τον Πλωτίνο. Αν εξετάσουμε από κοντά έναν-έναν τους νεοκαντιανούς, θα δούμε ότι τελικά ξεπερνούν τη φιλοσοφία της υποκειμενικότητας. Σ' αυτή την παράδοση λοιπόν θα μπορούσαμε να δούμε και τους εκπροσώπους της Κριτικής Θεωρίας. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Adorno αναφέρεται στον Lask, γιατί είναι ένας από τους λίγους οι οποίοι δείχνουν ότι η ταυτιστική λογική δεν μπορεί να στηθεί, ότι οι έννοιες ζητούν το έτερο, αυτό που δεν είναι έννοια. Κατά κάποιο τρόπο οι εκπρόσωποι της Κριτικής Θεωρίας προσπαθούν να αξιοποιήσουν αυτά τα στοιχεία του νεοκαντιανισμού ως μετακριτικά στοιχεία του ίδιου του Καντ. Επομένως με την Κριτική Θεωρία έχουμε αφενός μεν μια συνέχιση της κριτικής παράδοσης του νεοκαντιανισμού, αφετέρου δε μια εμβάθυνση, η οποία ξεπερνά τους Rickert, Lask, Natorp κ.ά.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Επομένως η Κριτική Θεωρία αντιπροσωπεύει έναν άλλο τύπο ανάγνωσης της καντιανής σκέψης, ο οποίος διαφέρει από τη νεοκαντιανή ανάγνωση. Αποτελεί άραγε η Κριτική Θεωρία μια «εσωτερική κριτική» της καντιανής φιλοσοφίας και ποια είναι τα σημεία της καντιανής σκέψης που αναδεικνύει;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Σαφέστατα έχουμε μια «εσωτερική κριτική» του Καντ, γιατί από τη μια πλευρά εξηγείται ολόκληρη η φιλοσοφία ως στροφή προς την υποκειμενικότητα, ενώ από την άλλη η Κριτική Θεωρία δεν περιορίζεται σε μια θεωρία της ισχύος (Geltung) του Καντ, αλλά προσπαθεί να διαμεσολαβήσει το γενετικό στοιχείο (Genesis) με το στοιχείο της ισχύος. Επομένως, ενώ θεωρεί απαραίτητη την προϋπόθεση του Καντ, κάνει μια κριτική αυτών των δύο επιπέδων, της ισχύος, του νοήματος και της γένεσης και της πραγματοποίησής της. Με αυτή την έννοια η Κριτική Θεωρία ξεπερνά τον Καντ μέσα από τον ίδιο τον καντιανισμό.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Αυτό ισχύει τόσο για τη θεωρητική όσο και για την πρακτική φιλοσοφία του Καντ;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως και για τα δύο. Για τους εκπροσώπους της Κριτικής Θεωρίας η φιλοσοφία είναι μια ολότητα που αφορά και τη θεωρητική και την πρακτική και την τελεολογική-αισθητική διάσταση. Αυτό κληρονομούν από τον Καντ, ότι δηλαδή η ενότητα του Λόγου δεν μπορεί να διασπαστεί σε επιμέρους επιστήμες, αλλά πρέπει να διατηρηθεί ως αρχή του φιλοσοφείν. Αυτό είναι ένα καντιανό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας. Από την άλλη πλευρά βέβαια εισέρχεται αυτή η κριτική διαμεσολάβηση αυτών των πόλων, των άκρων, της ισχύος και της γένεσης, του a priori και του a posteriori, τα οποία δεν μπορούν να διατηρηθούν σε αυτό τον απόλυτο καντιανό διαχωρισμό. Βέβαια, σ' αυτό το σημείο, μπορεί να πει κανείς ότι η Κριτική Θεωρία επαναλαμβάνει την κριτική που άσκησε ο Έγκελς στον Καντ. Υπάρχει δηλαδή μέσα στην Κριτική Θεωρία μια μετάβαση από τον Καντ στον Έγκελς και αυτό είναι κάτι το οποίο περιέργως επιχειρούν να κάνουν και οι νεοκαντιανοί. Στην προσπάθειά τους να ξεπεράσουν τον Καντ ωθούνται σε σχήματα εγελιανής προέλευσης.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Μπορούμε σ' ένα συγκεκριμένο πρόβλημα να δούμε το εγελιανό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας; Ή με άλλα λόγια πώς πιο συγκεκριμένα επαναλαμβάνεται η εγελιανή κριτική στην περίπτωση της Κριτικής Θεωρίας.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ας το δούμε στην πρακτική φιλοσοφία. Ο Έγκελς ασκώντας κριτική στον Καντ λέει ότι η πρακτική του φιλοσοφία έχει έναν απόλυτο δυισμό μεταξύ ορμής και Λόγου ή πάθους και Λόγου ή διαφέροντος και Λόγου. Αυτό όσον αφορά τα πρώτα γραπτά του Εγγέλου. Μετά, στη Φαινομενολογία του πνεύματος έχουμε μια κριτική της ηθικής κοσμοθεωρίας όπως την ονομάζει. Προσπαθεί να την ερμηνεύσει κάτω από ένα μετακριτικό πνεύμα. Εκεί δείχνει πως ο Καντ στήνει το οικοδόμημά του πάνω στο διαχωρισμό αυτών των δύο στοιχείων. Αυτή η ιδέα επιδρά στην κριτική θεωρία ως διαλεκτική διαμεσολάβηση μεταξύ φύσης (Natur) και πνεύματος (Geist) κατά τον Hegel. Όλα αυτά δηλαδή, που αφορούν την ορμή, το πάθος, την επιθυμία συνοψίζονται κάτω από την έννοια της εσωτερικής φύσης του ανθρώπου και ό,τι είναι θεσμοθετημένο ως επιταγή της πράξης αντιστοιχεί σε αυτό που ονομάζουμε πνεύμα, αντικειμενικό πνεύμα κατά τον Έγκελς. Επομένως η προσπάθεια να ξεπεραστεί ο Καντ συνί-

σταται στη διαμεσολάβηση αυτών των δύο διαχωρισμένων πόλων: η καταπίεση, δηλαδή, της εσωτερικής φύσης από τον εξωτερικό νόμο σημαίνει ότι στον Καντ δεν έχει επέλθει μια συμφιλίωση των δύο αυτών στοιχείων, αλλά υπάρχει ένα «αιώνιο δέον» κατά τον Έγκελο, το οποίο συνεχώς επαναλαμβάνεται χωρίς να το πραγματοποιούμε ποτέ. Εδώ λοιπόν η Κριτική Θεωρία κάνει χρήση εγελιανών κατηγοριών για να κρίνει τους καντιανούς απόλυτους διαχωρισμούς.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Η κριτική θεωρία όμως προχωρεί πιο πέρα από την εγελιανή κριτική, αφού αναζητά το διαλεκτικό στοιχείο στη συγκρότηση του Λόγου, τη διαλεκτική του διαφωτισμού, ένα στοιχείο το οποίο στον Έγκελο δεν είναι ξεκάθαρο.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Εδώ εντοπίζεται ένα σημείο διαφοράς της Κριτικής Θεωρίας και της εγελιανής φιλοσοφίας. Αυτή η διαμεσολάβηση μεταξύ φύσεως και πνεύματος στην πράξη δεν είναι θεμελιωμένη κατά τρόπο ώστε να υπάρχει πραγματικά μια συμφιλίωση μεταξύ του ατομικού και του γενικού. Η Κριτική Θεωρία προχωρεί σε μια κριτική του ίδιου του Εγέλου. Δηλαδή ο Έγκελος προσπαθεί να αποδείξει, ότι μέσα στη διαλεκτική της νομιμότητας, της ηθικότητας της αστικής κοινωνίας, του κράτους, της παγκόσμιας κοινωνίας γίνεται μια βαθμιαία διαμεσολάβηση αυτών των στοιχείων, του ατομικού και του γενικού και πιστεύει κατά κάποιο τρόπο ότι έχει ξεπεράσει τους καντιανούς διυσμούς, ότι τους έχει ολοκληρώσει σ' ένα κοινωνικό σύστημα. Η Κριτική Θεωρία όμως αρνείται κάτι τέτοιο· δεν αποδέχεται την εγελιανή αρχή της ολότητας, δεν εγκρίνει το κλειστό σύστημα του Εγέλου, επιμένει στην ανοιχτή διαλεκτική φύσης και πνεύματος. Δεν τονίζει τα θετικά στοιχεία της διαμεσολάβησης αλλά τα αρνητικά. Γιατί μέχρι τώρα δεν έχει επέλθει αυτή η διαμεσολάβηση; Γιατί στο φιλοσοφικό Λόγο του Καντ αλλά και του Εγέλου αναπαράγεται αυτός ο διυσμός του ατομικού και του γενικού; Επομένως δεν μπορεί να θεμελιωθεί η ηθική στην παραδοχή της συμφιλίωσης αυτών των δύο στοιχείων· υπάρχει πάντοτε ένα χάσμα, μια τομή και όλη η απορία του πρακτικού Λόγου βασίζεται σ' αυτόν το διαχωρισμό. Ο Καντ δεν είναι σε θέση να κάνει τη διαμεσολάβηση.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Σχηματικά δηλαδή, μπορούμε να πούμε, ότι στην καντιανή φιλοσοφία έχουμε τους διυσμούς, στο εγελιανό σύστημα η διαμεσολάβηση Λόγου και πάθους ολοκληρώνεται, ενώ στην Κριτική Θεωρία παραμένει ανοιχτή αυτή η διαμεσολάβηση. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται το κριτικό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας. Μήπως από εδώ πηγάζει η κριτική; Την έννοια της κριτικής όμως τη συναντάμε και στην καντιανή φιλοσοφία. Κατά τι διαφέρει επομένως η έννοια της κριτικής της καντιανής φιλοσοφίας από την αντίστοιχη της Κριτικής Θεωρίας.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Στον Καντ η έννοια της κριτικής βρίσκεται πιο κοντά στην πρωταρχική σημασία του όρου κρίνειν, του χωρίζειν, του διαχωρίζειν τους δύο κόσμους· έχουμε μια πλατωνική διάσταση: χωρίζουμε το αισθητό από το νοητό, το φαινόμενο από το νοούμενο. Η καντιανή φιλοσοφία είναι μια σειρά από τέτοιους διαχωρισμούς. Π.χ.

στην πρακτική φιλοσοφία υπάρχει ο διαχωρισμός εμπειρικών και διανοητικών στοιχείων, υπάρχει ο διαχωρισμός πραγματιστικού και πρακτικού στοιχείου. Κρίνω λοιπόν τον πρακτικό Λόγο σημαίνει ότι βγάζω έξω από το Λόγο όλα αυτά τα στοιχεία τα οποία δεν ανήκουν στην καθαρότητα του πρακτικού Λόγου, τα κόβω. Ο Καντ λέει ότι ο πρακτικός Λόγος είναι ό,τι «bleibt übrig», δηλαδή αυτό που μένει όταν κόψουμε ορισμένα πράγματα, το υπόλοιπο, το ρετάλι, θα λέγαμε σήμερα. Φθάνουμε, λοιπόν, στον πρακτικό Λόγο, αφού κόψουμε ορισμένα πράγματα που δεν ανήκουν σ' αυτόν. Επομένως ο Καντ θεμελιώνει ολόκληρη τη φιλοσοφία του σ' αυτούς τους διαχωρισμούς: γιατί πιστεύει ότι αν δεν γίνουν αυτοί οι διαχωρισμοί, αν δεν κοπούν τα πράγματα σ' αυτούς τους δύο κόσμους, σ' αυτές τις δύο προοπτικές, τότε δεν θα είναι δυνατή η τεκμηρίωση a priori αυτής της δυνατότητας μιας καθαρής βούλησης, μιας πράξης δεσμευτικής για τον άνθρωπο ανεξάρτητης από τις ορμές του και τα πάθη του. Αυτό λοιπόν είναι το κρίνειν.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Η έννοια αυτή του κρίνειν στην καντιανή φιλοσοφία ισοδυναμεί με τη θεμελίωση του Λόγου.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως, η θεμελίωση του Λόγου συνίσταται ακριβώς σ' αυτό, να ξεχωρισθούν, να αφαιρεθούν όλα τα κομμάτια που έχουν προσαρμοσθεί στο Λόγο, όπως ακριβώς γίνεται με ένα κρεμμύδι. Κριτική λοιπόν σημαίνει ένα διαχωρισμό δύο ετερογενών στοιχείων, τα οποία δεν μπορούν να συμφιλωθούν, να διαμεσολαβηθούν κατ' αρχήν, αλλά πρέπει να θεωρηθούν ως δύο κορμοί (Stämme) της γνώσης: εποπτεία (Anschauung), σκέψη (Denken) στη θεωρητική φιλοσοφία ή αισθητικότητα (Sinnlichkeit), πρακτικός Λόγος (praktische Vernunft) στην πρακτική φιλοσοφία. Πρόκειται για απόλυτους διαχωρισμούς, διύσμους. Ποια είναι η στάση της Κριτικής Θεωρίας απέναντι σ' αυτούς τους διύσμους; Στηριζόμενη στον Έγελο, η Κριτική Θεωρία δέχεται ότι αυτοί οι διύσμοι δεν είναι απόλυτοι, γιατί από τη στιγμή που πράττει ο δρων είναι υποχρεωμένος να συνδέσει, να συνοψίσει αυτά τα δύο στοιχεία που χώρισε ο Καντ. Ολόκληρο το οικοδόμημα της αρχιτεκτονικής του Καντ αρχίζει να γκρεμίζεται, όταν ο δρων ως εμπειρικό ον, όχι ως έλλογο ον, εκδηλώνει τη βούλησή του να πράξει. Αν κάποιος ως δρων δεν έχει το ενδιαφέρον (Interesse) να κάνει κάτι, αν αφαιρέσει την αισθητικότητά του, τότε κατά τον Horkheimer αυτό που απομένει δεν είναι ο πρακτικός Λόγος, αλλά ένα φάντασμα. Πρέπει λοιπόν να έχω αυτή την αισθητική βάση, για να πράξω, να κάνω κάτι. Μπορεί δηλαδή να έχει κανείς στο μυαλό του ως έλλογο ον, να επιτύχει κάτι, αλλά αν δεν έχει και αυτή την ορμή, τότε δεν μπορεί να προχωρήσει. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται το κριτικό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας. Κριτική όμως εδώ δεν σημαίνει μόνο να διαμεσολαβήσω αυτά τα στοιχεία που η καντιανή κριτική έχει χωρίσει: σημαίνει επιπλέον ότι επιτίθεμαι, αρνούμαι αυτή τη διαμεσολάβηση που γίνεται μέσα στην πράξη. Και εδώ εντοπίζεται το σημαντικό στοιχείο της μετακριτικής του πρακτικού Λόγου. Δηλαδή, μέχρι τώρα, στη σημερινή μορφή της κοινωνίας, το άτομο στην πρακτική του δεν έχει επιτύχει μια σωστή διαμεσολάβηση του ατομικού και του γενικού. Όποιος λοιπόν ισχυρίζεται ότι κάτι τέτοιο έχει γίνει, ότι είμαστε

ευτυχείς, δεν είναι παρά ιδεολόγος της αστικής κοινωνίας. Η Κριτική Θεωρία ακριβώς αυτό το αρνείται, το καταγγέλλει. Δεν δέχεται ότι αυτή η αρμονία υφίσταται: κάθε άτομο επιδιώκει το δικό του συμφέρον, αλλά τελικά χωρίς να το ξέρουν τα επιμέρους άτομα προκύπτει μια ολότητα (κάτι που συναντάμε και στον Έγελο). Πρόκειται για ένα μύθο. Δεν δέχεται λοιπόν η Κριτική Θεωρία ότι το όραμα της συμφιλίωσης του Λόγου και του πάθους, του πνεύματος και της φύσης έχει επιτευχθεί μέσα σ' αυτήν τη συγκεκριμένη κοινωνία. Κατά συνέπεια, η μετακριτική του πρακτικού Λόγου είναι ταυτόχρονα και μια μετακριτική της κοινωνικής ολότητας. Η κριτική της ηθικής γίνεται κριτική της κοινωνίας.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Υπάρχουν μορφές ή τύποι διαμεσολάβησης του ατομικού και του γενικού σε κοινωνικά υποσυστήματα, όπως π.χ. είναι η οικογένεια, η οικονομία, όπου φαίνεται να προκύπτει μια αρμονική ολότητα. Πιο συγκεκριμένα σε ποια σημεία εστιάζει την κριτική της η Κριτική Θεωρία;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Πράγματι η επίσημη εκδοχή αυτών των υποσυστημάτων δέχεται τη διαμεσολάβηση του ατομικού και του γενικού. Από την άλλη πλευρά όμως, η αρμονιστική αντίληψη περί οικογένειας είναι μια προκατάληψη της αστικής κοινωνίας. Στην οικογένεια γίνεται μεγάλη μάχη. Και οι εκπρόσωποι της Σχολής της Φραγκφούρτης αξιοποιούν την ψυχανάλυση, για να ερμηνεύσουν τους ανταγωνισμούς στην οικογένεια. Πίσω από την αγάπη και τη θαλπωρή κρύβεται ένας αγώνας, μια αυταρχικότητα. Η οικογένεια αναπαράγει τα ιδανικά της αστικής κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγει τις τραυματικές εμπειρίες των παιδιών. Η Κριτική Θεωρία έχει δουλέψει πάνω σε αυτά τα φαινόμενα. Θυμηθείτε τη μελέτη του Horkheimer: «Αυταρχικότητα και Οικογένεια» (Autorität und Familie). Το ίδιο ισχύει και για άλλες ομάδες και για την κοινωνία ως ολότητα, αλλά και για το άτομο, το οποίο είναι ο φορέας του πρακτικού Λόγου κατά τον Καντ. Στην Κριτική Θεωρία λοιπόν το άτομο δεν είναι το κυρίαρχον, το οποίο προσπαθεί να υποτάξει τον εαυτό του και να διαμορφωθεί σε ολοκληρωμένη προσωπικότητα. Η Κριτική Θεωρία αισθάνεται αλλεργία γι' αυτό που λέγεται προσωπικότητα· δεν υπάρχει ολοκληρωμένη προσωπικότητα. Έχουμε μια κριτική της ιδεολογίας της ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Το άτομο βρίσκεται υπό την καταπίεση του συνόλου και δεν κατορθώνει να δημιουργήσει προϋποθέσεις για μια ολοκλήρωσή του. Έχουμε δηλαδή και μια κριτική της ψυχολογίας της προσωπικότητας, της παιδαγωγικής της προσωπικότητας, της πολιτικής της προσωπικότητας.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Κατά την Κριτική Θεωρία λοιπόν δεν υφίσταται χαμμιά κοινωνική μορφή συμφιλιωμένη. Ούτε η οικογένεια, ούτε η οικονομία, ούτε το άτομο, ούτε η κοινωνία ως ολότητα είναι συμφιλιωμένη. Πώς αντιλαμβάνεται τη συμφιλίωση ή ορθότερα πού βρίσκεται γι' αυτήν η συμφιλίωση;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Η Κριτική Θεωρία δεν κάνει προφητείες. Γι' αυτήν υπάρχει μια δεδομένη μορφή κοινωνίας, μια δεδομένη ιδεολογία αυτής της κοινωνίας, μέσα σ' αυτήν κινού-

μαστε κι εμείς και προσπαθούμε να την αναλύσουμε. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι σ' αυτήν τη συγκεκριμένη κοινωνία δεν έχουν επιτευχθεί οι διαμεσολαβήσεις. Τώρα ποια κοινωνία είναι αυτή στην οποία θα πραγματοποιηθούν αυτές οι διαμεσολαβήσεις; Στο ερώτημα αυτό απαντά η Κριτική Θεωρία με το ρητό από τη Βίβλο «ου ποιήσεις εικόνα του Θεού σου». Δεν γράφει μια ουτοπία όπως ο Fr. Bacon ή ο T. Campanella.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Για την Κριτική Θεωρία ισχύει η απαγόρευση της αναπαράστασης ή της απεικόνισης του Θεού (Bilderverbot).

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Μπορούμε όμως να φανταστούμε μια κοινωνική κατάσταση, στην οποία οι θεσμοί δεν θα έχουν αυτή την καταπιεστική επίδραση στα επιμέρους άτομα. Σ' αυτή την περίπτωση η συμφιλίωση του ατομικού και του γενικού δεν θα γίνεται εις βάρος του ατομικού, δεν θα υποχρεώνεται το ατομικό να πληρώνει τα έξοδα γι' αυτήν τη διαμεσολάβηση. Αυτά λοιπόν μπορούμε να τα φανταστούμε με μια κριτική της δεδομένης κατάστασης. Δεν μπορούμε όμως να πούμε ότι έτσι θα είναι η κοινωνία αυτή. Υπάρχουν τέτοια συμφιλιωτικά στοιχεία στον Adorno, όπου η σχέση φύσης-πνεύματος δεν θα είναι καταπιεστική, δηλ. μια κοινωνική συμβίωση που δεν θα βασίζεται σε ένα οποιοδήποτε εξαναγκασμό τον οποίο πρέπει να υποθέσουμε για να εξηγήσουμε πώς αυτά κρατιούνται μαζί. Μια μορφή κοινωνικής συμβίωσης χωρίς νομικό, πολιτικό και ηθικό εξαναγκασμό. Έχουμε δηλαδή μια ουτοπία που προκύπτει μέσα από μια κριτική αυτών των στοιχείων όπως έχουν διαμορφωθεί μέχρι τώρα και όχι όπως εμείς θα θέλαμε να είναι. Δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε ποια μορφή θα είχε αυτή η κοινωνία ή πώς θα ήταν αυτό το πρόσωπο που δεν θα ζούσε καταπιεστικά. Πολλοί κατηγορήσαν την Κριτική Θεωρία για αναρχισμό· πράγματι υπάρχει ένα αναρχικό στοιχείο· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει δυνατότητα διαμεσολάβησης. Ούτε υποστηρίζει η Κριτική Θεωρία να επανέλθουμε στο παρελθόν, σε μια χαοτική κατάσταση· είναι προσανατολισμένη προς το μέλλον. Δεν μπορεί όμως να διατυπώσει μια θετική δογματική εικόνα μιας νέας ουτοπίας, της πλατωνικής πολιτείας.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ας εξετάσουμε τώρα την αντιπαράθεση της Κριτικής Θεωρίας προς την καντιανή κατασκευή του πρακτικού Λόγου. Στον Καντ, το άτομο στο βαθμό που υποτάσσεται στην κατηγορική προσταγή, δηλ. πράττει κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο υποκειμενικός κανόνας του να μπορεί να γίνει ανά πάσα στιγμή γενικός νόμος δεσμευτικός για τους άλλους, εξασφαλίζει την ελευθερία του και την επιβίωσή του μέσα στην κοινότητα, ενώ ταυτόχρονα παράγεται, διαμορφώνεται ένας τύπος διαμεσολάβησης του γενικού και του ατομικού. Τι αντιπαράθετει η Κριτική Θεωρία σ' αυτή την καντιανή κατασκευή;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ας δούμε την έννοια της γενικευσιμότητας. Τι σημαίνει αυτή η έννοια; Αν θέλεις να πράξεις, να κάνεις κάτι, πρέπει να ελέγχεις ότι ο υποκειμενικός κανόνας (Maxime) της πράξης σου μπορεί να γενικευθεί. Εάν δηλαδή εσύ ζητήσεις κάτι, μπορούν να σου πουν τι θα γινόταν αν το έκαναν όλοι αυτό. Ας υποθέσουμε ότι ζητάς

κάτι στην κρατική μηχανή και στο αρνούνται με τη δικαιολογία τι θα γινόταν αν αυτό που ζητάς το έπαιρναν όλοι. Αυτή η γενικευσιμότητα είναι καταπιεστική κατά κάποιο τρόπο.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ο Καντ στη *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των ηθών* αναφέρει μερικά παραδείγματα. Ας θυμηθούμε το δεύτερο παράδειγμα, στο οποίο κάποιος, ενώ έχει απόλυτη ανάγκη να δανειστεί χρήματα, ξέρι ότι δεν θα μπορέσει να τα επιστρέψει. Τι να πράξει αυτός ο άνθρωπος; Μπαίνει στον πειρασμό να υποσχεθεί ότι θα τα επιστρέψει· κάτι τέτοιο όμως, κατά τον Καντ, είναι ανήθικο, αφού δεν μπορεί να γενικευθεί ο υποκειμενικός κανόνας της πράξης του: «εφόσον χρειάζομαι χρήματα, μπορώ να τα δανειστώ υποσχόμενος ότι θα τα επιστρέψω, μολονότι ξέρω ότι αυτό δεν θα γίνει ποτέ».

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ακριβώς· τι πιο ανθρώπινο να υποσχεθώ κάτι και στη συνέχεια να μην μπορώ να εκπληρώσω την υπόσχεσή μου, αφού είμαι ένα πεπερασμένο ον. Ίσως θα πρέπει να αναφέρουμε και άλλα παραδείγματα του ίδιου του Καντ, για να αντιληφθούμε πώς κατανόει τη θεμελίωση του πρακτικού Λόγου. Οι Horkheimer/Adorno έχουν αναλύσει αυτά τα παραδείγματα στη μετακριτική τους για τον πρακτικό Λόγο. Δείχνουν από τη μια πλευρά τα κοινωνικά περιεχόμενα αυτής της ηθικής, η οποία προσπαθεί να ξεχωρίσει τη θεμελίωσή της από την κοινωνική πραγματικότητα και από την άλλη ορισμένες ασυνέπειες αυτής της κριτικής. Π.χ. ο Horkheimer αναλύει το παράδειγμα του Καντ για την αυτοκτονία και θέτει το ερώτημα γιατί, αν ένας άνθρωπος βρεθεί σε μια κατάσταση όπου δεν μπορεί να ζήσει αξιοπρεπώς, να μην μπορεί να αυτοκτονήσει. Βεβαίως εδώ διακρίνουμε το στωικό στοιχείο στον Horkheimer. Και οι Στωικοί εξηγούν την αυτοκτονία κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Πού βρίσκεται λοιπόν η λογική αντίφαση; Μήπως στο ότι εάν πεθάνουν όλοι δεν θα υπάρχει κοινωνία; Και τι σημαίνει αυτό; Εάν εγώ δεν θέλω να ζήσω και θέλω να αυτοκτονήσω, θα πρέπει εσύ να με κρατήσεις στη ζωή με το ζόρι λέγοντας ότι εάν αυτοκτονήσουν όλοι δεν θα υπάρχει κοινωνία; Τι με νοιάζει, εάν εγώ θέλω να αυτοκτονήσω. Ας χαλάσει όλος ο κόσμος. Πού είναι λοιπόν η λογική αντίφαση; Ή άλλα παραδείγματα όπως αυτό με το *Depositum*. Όταν κάποιος σου εμπιστεύεται τα χρήματά του και εσύ δεν τα επιστρέφεις. Εδώ ο Καντ εκλογικεύει τη σχέση της συναλλαγής· δεν πρόκειται για μια πράξη με τη στενή ηθική έννοια: σου δίνω τα χρήματά μου χωρίς μάρτυρες και θα μου τα επιστρέψεις· μια ανεπίσημη συναλλαγή χωρίς τράπεζα. Γιατί εάν δεν επιστραφεί το *Depositum*, αυτό συνιστά λογική αντίφαση; Γιατί, λέει ο Καντ, δεν θα υπάρχει κανένα *Depositum*, ο ένας δεν θα εμπιστεύεται τον άλλο. Τι σημαίνει αυτό; Ότι ο ένας δεν θα σέβεται την ατομική ιδιοκτησία του άλλου. Πράγμα που σημαίνει ότι η καντιανή ηθική προσπαθεί με το *Medium* της έννοιας να δικαιολογήσει τη δεδομένη τάξη πραγμάτων.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Θίγεται τώρα ένα κεντρικό μοτίβο της σχέψης των Horkheimer/Adorno όσον αφορά τη στάση τους απέναντι στην ιδεαλιστική φιλοσοφία. Πρόκειται για την αποκρυπτογράφηση, δηλαδή την αναζήτηση της κοινωνικής καταγωγής και της ιστορικής προέλευσης βασικών καντιανών εννοιών. Η Κριτική Θεωρία προσπαθεί να συλλάβει

αυτά τα στοιχεία στις καντιανές έννοιες. Ο Horkheimer στο άρθρο του παραδοσιακή και κριτική θεωρία αναφέρεται στο διττό χαρακτήρα των καντιανών εννοιών. Συγκεκριμένα λέει για την κεντρική καντιανή έννοια: η «συνθετική ενότητα της καταλήψεως», ενώ έχει ένα συντονιστικό ρόλο, κατορθώνει να συγχροτεί τα πράγματα, εντούτοις διακρίνεται για τα κατεξοχήν σκοτεινά περιεχόμενά της.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Πράγματι η «συνθετική ενότητα της καταλήψεως», η υπερβατολογική ενότητα της καταλήψεως δεν είναι το εμπειρικό υποκείμενο· αυτή η ενότητα επιβεβαιώνει το δυϊσμό ανάμεσα στο υπερβατικό και το εμπειρικό υποκείμενο. Αυτή η ενότητα δεν είναι αντικείμενο της ψυχολογίας. Ο ψυχολόγος δεν μπορεί να το καταλάβει, ξέρει για επιμέρους ψυχές. Ο Καντ υποστηρίζει ότι, για να υπάρξει διυποκειμενική και αντικειμενική γνώση, πρέπει να προϋποθέσουμε ότι υπάρχει αυτή η ενότητα που είναι ο πολιτικός αστέρας όλων των εμπειρικών συνθέσεων, οι οποίες συντάσσονται τελικά σ' ένα κείμενο με αντικειμενική ισχύ. Και εδώ αναφέρεται ο Horkheimer, όταν λέει ότι εάν δέχσαι έναν ψυχολογισμό δεν μπορείς να καταλάβεις ότι πάνω από τις εμπειρικές συνειδήσεις υπάρχει ένα συνειδός καθ' εαυτό. Αυτό θα ήταν μια υποστασιοποίηση, μια ψυχή του σύμπαντος. Αυτό φυσικά δεν είναι η προσπάθεια του Καντ. Στον Καντ έχουμε μια κριτική του ψυχολογισμού. Μάλιστα από την πρώτη στη δεύτερη παραγωγή (Deduktion) έχουμε μια απομάκρυνση από τον ψυχολογισμό. Από την άλλη πλευρά ο Καντ δεν δείχνει την προέλευση αυτής της ενότητας, η οποία δεν είναι ατομική. Από πού προέρχεται αυτή η ενότητα; Από εδώ ξεκινά η αποκρυπτογράφηση του Horkheimer. Για τον Horkheimer λοιπόν το συνειδός καθ' εαυτό δεν είναι μια υποστασιοποίηση, αλλά μια απορητική έννοια που δημιουργεί ο Καντ, χωρίς ο ίδιος να γνωρίζει ότι είναι ένα άλλο όνομα αυτού που ονομάζουμε κοινωνικότητα του ατόμου. Αυτό που ξεπερνά την ατομικότητα ταυτίζεται με τη συνολική κοινωνία μέσα στην οποία τα επιμέρους άτομα κινούνται και λειτουργούν.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Τι προσφέρει τελικά η αποκρυπτογράφηση των καντιανών εννοιών; Αποκαλύπτει μόνο την κρυμμένη κοινωνική και ιστορική πλευρά τους;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Πρώτα-πρώτα επιτυγχάνεται μια καλύτερη κατανόηση της καντιανής φιλοσοφίας. Γιατί, εάν μιλάμε για συνειδός καθ' εαυτό και βρισκόμαστε στην ψυχολογία, δεν μπορούμε να καταλάβουμε πως από την επιμέρους ψυχή μεταβαίνουμε σε μια γενική ψυχή. Από κοινωνιολογική όμως άποψη, μπορούμε να πούμε ότι το ίδιο το άτομο αναπαράγει μέσω των δικών του διαμεσολαβήσεων μια τέτοια κοινωνική ολότητα, η οποία προηγείται του ατόμου. Αργότερα ο Durkheim μιλάει για συλλογική συνείδηση και μέσω αυτής προσπαθεί να συλλάβει τα κοινωνικά φαινόμενα.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ο Horkheimer ταυτίζει το υπερβατικό υποκείμενο με την κοινωνία.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ακριβώς αυτό είναι η αποκρυπτογράφηση. Κατά τον Horkheimer η δυσκολία και η σκοτεινότητα του καντιανού κειμένου προκύπτουν ακριβώς από το γεγονός

ότι ο Καντ διείδε ότι στο δυϊσμό του γενικού και του ατομικού υπάρχει μια αντίφαση, την οποία διαμεσολαβεί με το κεφάλαιο του σχηματισμού (Schematismus) καθαρά ως θεωρητικό φαινόμενο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του ότι πίσω από αυτό το υπερβατικό συνειδός κρύβεται η κοινωνία ως το ουσιαστικό καθολικό συνειδός που προσδιορίζει τα επιμέρους άτομα. Ας δούμε τώρα το ανάλογο στην πρακτική φιλοσοφία. Εδώ ο πρακτικός Λόγος, το δέον, η φωνή της συνειδήσεως, ο ηθικός νόμος από πού προέρχονται; Ο Καντ χωρίζει από τη μια το επιμέρους εμπειρικό άτομο και από την άλλη αυτή τη φωνή. Από πού βγαίνει αυτή η φωνή; Μήπως είναι κάποιος άλλος ον που μας προστάζει; Ο Καντ δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την προέλευση αυτών των κατηγοριών, απλώς τις περιγράφει. Και όταν πιεσθεί περισσότερο, λέει ότι δεν μπορούμε να καταλάβουμε, μιλάει για ακαταληψία. Εδώ έρχεται η μετακριτική του πρακτικού Λόγου, σύμφωνα με την οποία ο ηθικός εξαναγκασμός αναπαράγει τον κοινωνικό εξαναγκασμό, τον οποίο το άτομο έχει εσωτερικεύσει κατά την εξέλιξή του από την παιδική ηλικία μέχρι την ενηλικίωσή του. Επομένως, αυτή η φωνή της συνειδήσεως είναι μια μεταφορά του κοινωνικού εξαναγκασμού, τον οποίο το άτομο έχει εσωτερικεύσει. Έχουμε λοιπόν εδώ μια αποκρυπτογράφηση κατηγοριών του πρακτικού Λόγου.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Πολλές φορές οι Horkheimer/Adorno για να ερμηνεύσουν το ηθικό φαινόμενο καταφεύγουν και σε κατηγορίες της ψυχανάλυσης. Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την κατηγορική προσταγή ως Υπερεγώ, προκειμένου να συλλάβουμε τον εξαναγκαστικό χαρακτήρα της. Τι σημαίνει τελικά αποκρυπτογράφηση;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ας το δούμε κάπως απλά. Όταν έχω ένα κείμενο μπορώ να το διαβάσω επί λέξει και εφόσον ξέρω το νόημα των όρων του μπορώ να συλλάβω τη σημασία του κειμένου χωρίς να καταφεύγω σε μεταφορικές διευρύνσεις. Κινούμαστε στο επίπεδο της κυριολεξίας, δεν χρειαζόμαστε αποκρυπτογράφηση. Η κλασική ανάγνωση είναι κυριολεκτική. Τι γίνεται όμως όταν χρησιμοποιείς όρους και μου λες να τους διαβάσω ως όρους μιας υπερβατολογικής παραγωγής —η περίπτωση του Καντ—. Εάν, δηλαδή θέλεις να με καταλάβεις, τότε θα με καταλάβεις στον υπερβατολογικό διάλογο που κάνω εγώ. Παίρνεις τους όρους και διαπιστώνεις ότι ενώ ο συγγραφέας προτρέπει να τον διαβάσεις επί λέξει, εσύ ξέρεις τους όρους από κάπου αλλού. Προσπαθεί ο Καντ να διαλύσει τα ίχνη της προέλευσης των όρων, επειδή, όπως είπαμε στην αρχή, ξεχωρίζει συνέχεια τα δύο επίπεδα, το εμπειρικό και το υπερβατικό. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Θέλει να εξαφανίσει τα ίχνη ώστε ο αναγνώστης να μην μπορεί να συλλάβει την προέλευση του όρου. Επομένως εδώ έρχεται η Κριτική Θεωρία και λέει τα εξής: αυτοί οι καντιανοί όροι είναι κάτι που έχει μια ιστορία, κάτι που έχει γεννηθεί, κάτι το Gewordenes, δεν είναι αυτούσιο. Κάπου λέει ο Adorno ότι δεν υπάρχει ηθική παρθενογένεση· δεν μπορεί να πιστεύεις ότι είναι δυνατόν να αφαιρεθούν οι κοινωνικές και ψυχολογικές ή ιστορικές διαστάσεις του ατόμου και να φτιάξεις έναν καθαρό Λόγο αμόλυντο από τη βρωμιά της πραγματικότητας. Επομένως αποκρυπτογράφηση σημαίνει ότι ένας όρος λέει κάτι άλλο από αυτό που κυριολεκτικά λέει· δηλαδή πίσω από τον κώδικα τον καντιανό είναι κρυμμένος κάποιος άλλος και η τέχνη της αποκρυπτογράφησης έγκειται

ακριβώς σ' αυτό, να βρει ποιος είναι ο κρυμμένος κώδικας και επιπλέον να βρει σχέσεις αναφοράς των κωδίκων και να ανάγει τον ένα λόγο στον άλλο. Εκεί λοιπόν λείει χαρακτηριστικά ο Adorno, ότι η κοινωνική διαμεσολάβηση συνίσταται στο ότι το περιεχόμενο αυτών των εννοιών έχει μια κοινωνική προέλευση. Ο ηθικός εξαναγκασμός, η ηθική συνείδηση, ο ηθικός νόμος έχουν κοινωνική προέλευση. Ο Adorno όμως προχωρεί ένα βήμα πιο πέρα: δεν έχουν κοινωνική προέλευση μόνο οι όροι, αλλά η ίδια η πρακτικότητα του Λόγου, ο ίδιος ο πρακτικός Λόγος είναι μια εσωτερίκευση του κοινωνικού εξαναγκασμού. Υπάρχουν ωραία χωρία στο κεφάλαιο της *Αρνητικής Διαλεκτικής* για τη «Μετακριτική του πρακτικού Λόγου», όπου αναφέρονται όλα αυτά.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Επομένως ο Adorno στρέφεται ευθέως κατά της φορμαλιστικής θεμελίωσης του πρακτικού Λόγου. Και η μετακριτική του συνίσταται ακριβώς στη διαμεσολάβηση φύσης και πνεύματος.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Πράγματι, αυτός είναι ο κανόνας της ερμηνείας οποιουδήποτε φαινομένου, επομένως και του ηθικού, κατά τον Adorno: η ιδέα της φυσικής ιστορίας (Naturgeschichte). Αυτό είναι το κλειδί. Η διαμεσολάβηση μεταξύ φύσης και πνεύματος δεν έχει ακόμη επιτευχθεί· πρόκειται για μια προσπάθεια ν' αρνηθούμε αυτή τη διαμεσολάβηση πνεύματος-φύσης, Λόγου-πάθους· και εδώ εντοπίζεται το κατεξοχήν μετακριτικό στοιχείο αυτής της κριτικής που λείει, ότι εφόσον ο Λόγος αρνείται αυτή τη διαμεσολάβηση με τη φύση, δηλ. δεν μπορεί να προσδιορισθεί ο ίδιος σε σχέση με το έτερο, αλλά θέλει να τα κάνει όλα μόνος του ως αυτονομημένο και κυρίαρχο ον, το έτερο εκδικείται το Λόγο και ενώ ο ίδιος ήθελε να είναι κάτι πάνω από τη φύση, ξεπέφτει ο ίδιος σε φύση, γίνεται ο ίδιος ένα κομμάτι φύσης. Μέσα από αυτή την «αρνητική διαλεκτική» αυτών των δύο κερδίζει ο Adorno ένα κλειδί και εφαρμόζοντάς το στον Καντ λείει το εξής καταπληκτικό: εφόσον ο Λόγος δεν δέχεται τη διαμεσολάβηση με το έτερό του, τι γίνεται ο ίδιος; Γίνεται ένα Faktum του Λόγου. Ο Λόγος ο ίδιος είναι ένα Faktum. Ενώ ο ίδιος νομίζει ότι έχει υπερβεί τον κόσμο της πραγματικότητας και ότι έχει βρει ένα νέο κόσμο μέσα στον οποίο κινείται, όταν επιχειρήσει κανείς να τον αποκρυπτογραφήσει, διαπιστώνει ότι το Faktum του Λόγου είναι ακριβώς αυτό το πράγμα, η αδυναμία του Καντ να μας πει από πού προέρχεται. Και εδώ έρχεται ο Horkheimer και λείει ότι έχουμε ένα ψυχολογικό Faktum, ένα ψυχολογικό γεγονός που σημαίνει ότι η προσπάθεια του Καντ να θεμελιώσει τον πρακτικό Λόγο δεν είναι παρά επανάληψη της γεγονότητας, δηλ. ότι και ο πρακτικός Λόγος είναι δεδομένος όπως υποτίθεται ότι ήταν και το δεδομένο που θέλει να αποφύγει. Στην πραγματικότητα έχουμε ένα γεγονός δεύτερης τάξης (Faktizität zweiter Ordnung), αφού ενώ λείει ότι δεν θα αναλύσει γεγονότα, αλλά θα κάνει νέες αρχές, αναλύει το γεγονός του Λόγου. Επομένως ο διαχωρισμός των δύο κόσμων τελικά αποδεικνύει ότι αυτό που αποκλείστηκε, έμεινε απέξω, μπαίνει από την πίσω πόρτα μέσα. Αυτό ίσως θυμίζει και τον Derrida με την προσπάθεια της αποδόμησης. Είναι όμως ιδέα του Adorno. Το έξω (Außen) είναι το μέσα (Innen), μια διαλεκτική του έξω και του μέσα. Αυτό που αποκλείστηκε ξαναγυρνάει μέσα. Αυτή είναι συνοψισμένη η βασική ιδέα της ερμηνείας του Adorno.

Μοντέλο αυτής της ερμηνείας είναι η «μετακριτική του πρακτικού Λόγου». Επεκτείνει όμως την ιδέα αυτή και σε άλλα πεδία του Λόγου.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Κατά συνέπεια μέσω της ιδέας της «φυσικής ιστορίας» ο Adorno ασκεί ριζική κριτική στη θεμελίωση του πρακτικού Λόγου που επιχειρεί ο Καντ, αλλά και γενικότερα στην καντιανή φιλοσοφία στο σύνολό της. Ο Καντ όμως αντιπροσωπεύει μια τομή στη φιλοσοφική παράδοση. Θεμελίωσε μέσω αυτών των διαχωρισμών των δύο επιπέδων της εμπειρίας και του Λόγου, της φύσης και του πνεύματος, το Λόγο ως νέο φιλοσοφικό Λόγο. Ο Adorno μιλάει για μια παθολογία του Λόγου. Αμφισβητεί δηλαδή την ίδια την ιδρυτική συνθήκη του Λόγου.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Κατ' αρχήν ο Adorno προσπαθεί να δείξει αυτή την κρυμμένη διαμεσολάβηση· ο Λόγος δεν έχει την καθαρότητα που ο ίδιος αξιώνει να έχει. Επομένως προχωρεί σε μια αποδόμηση, με την έννοια ότι δεν αντιπαράθετε στον καθαρό Λόγο κάτι άλλο, αλλά αναλύει τον ίδιο το Λόγο· φέρνει δηλαδή το Λόγο στο σημείο όπου μεταπίπτει στο έτερο, σε ό,τι δηλαδή έχει αποκλείσει.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Αυτή η προσπάθεια είναι ακριβώς αυτό που ονομάζουμε «εσωτερική κριτική», που αποτελεί το βασικό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας. Πώς συνεχίζει η μετακριτική;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Η μετακριτική δεν είναι σε θέση να ανασυντάξει ένα νέο Λόγο, ο οποίος θα πετύχει ό,τι δεν πέτυχε ο άλλος. Υποστηρίζει ότι η διαμεσολάβηση δεν έχει επιτευχθεί. Επαναφέρει δηλαδή τον άνθρωπο στη συγκεκριμένη κοινωνική, πολιτική και ψυχολογική του διάσταση· διαγιγνώσκει γιατί απέτυχε η διαμεσολάβηση και όλα παίζονται από την αρχή. Αυτή είναι η μεγάλη προσφορά της μετακριτικής. Αυτό που ο Καντ νομίζει ότι το έχει κλείσει στη μετακριτική ξανανοίγει. Δηλαδή η ηθική δεν έχει θεμελιωθεί, επρόκειτο για μια ψευδή θεμελίωση. Αυτό είναι το αντι-καντιανό στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Οπότε στη μετακριτική ποια είναι τα κριτήρια της ηθικότητας;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Ο Horkheimer λέει ότι η ηθική δεν είναι αιώνια· δεν υπάρχουν αιώνιοι ηθικοί νόμοι που δεσμεύουν τους ανθρώπους σε όλες τις εποχές. Αυτό είναι το συμπέρασμα αυτής της διαμεσολάβησης. Εάν παραδεχθούμε ότι η αιώνια ηθική είναι αντανάκλαση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας, της αστικής κοινωνίας, αυτό δεν σημαίνει ότι οποιαδήποτε μορφή μελλοντικής κοινωνίας πρέπει να ρυθμίζεται με ηθικούς νόμους. Το ηθικό φαινόμενο από πρωτο-φαινόμενο μετατρέπεται σε ιστορικό φαινόμενο. Ο ισχυρισμός, ότι σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας οι άνθρωποι πάντοτε θα ζουν κάτω από την κατηγορική προσταγή, σημαίνει με αποκρυπτογράφηση, ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να διαμεσολαβούν τις ατομικές πράξεις τους με μια αρχή πρακτικού Λόγου, ο οποίος υποχρεώνει τα άτομα να αποκλείουν τα συμφέροντά τους και

να προχωρούν με αυτό το καταπιεστικό στοιχείο, τον ηθικό εξαναγκασμό. Κάτι τέτοιο θα ήταν μια αστική προκατάληψη· η επιμονή δηλ. στο να ρυθμίζεται κάθε μελλοντική κοινωνία με αυτές τις αρχές. Στο σημείο αυτό βρίσκεται η μεγάλη προσφορά της μετακριτικής· δεν ισχυρίζεται ότι εσείς δεν κάνετε καλή θεμελίωση και εγώ θα κάνω τη σωστή.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Κάτι δηλαδή που κάνει ο Καντ σε σχέση προς την παραδοσιακή φιλοσοφία.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Η μετακριτική δεν λέει ότι απέτυχε η θεμελίωση και θα κάνω μια νέα θεμελίωση. Αν ενεργούσε έτσι, θα εκινείτο στα πλαίσια της παραδοσιακής θεωρίας. Υπάρχουν επισημάνσεις, υπόνοιες, ότι θα μπορούσε να υπάρξει μια άλλη μορφή συμφιλίωσης Λόγου και πάθους, πνεύματος και φύσης, στην οποία οι άνθρωποι προκειμένου να επιβιώσουν και να συνυπάρχουν με τους άλλους να μη χρειάζονται εξαναγκαστικούς νόμους και θεσμούς. Συνάγεται δηλ. μια ουτοπική διάσταση της πρακτικής, η οποία δεν είναι προέκταση του χρινόμενου, αλλά είναι το άλλο, το έτερο αυτού.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Στον Horkheimer η διαμεσολάβηση της κοινωνικής και ατομικής πρακτικής επιτυγχάνεται μέσω της συμπόνοιας (Mitleid).

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Στον Horkheimer ναι, αλλά στον Adorno έχουμε μια μεταγραφή της κατηγορικής προσταγής. Προσπαθεί να πει, να ζεις έτσι, ώστε να πιστεύεις, να μπορεί να πει ο άλλος ότι έζησες ως καλό και αγαθό ζώο. Είναι η αντιστροφή του έλλογου όντος του Καντ. Να ζεις όχι ως έλλογο ον, υπεράνω αισθητικότητας και φυσικότητας, ως αγγελούδι ας πούμε, αλλά ως ένα αγαθό ζώο. Εδώ επομένως μπαίνει το στοιχείο της φύσης, το οποίο έχει αποκλείσει ο Καντ. Το αγαθό ζώον δεν έχει να κάνει με το πολιτικό ον· λέμε ότι αυτός έζησε ως καλός πολίτης, αναγνωρίστηκε και τιμήθηκε. Στον Adorno έχουμε το αγαθό ζώον, ένα μη πονηρό, μη διαστρεβλωμένο φυσικό ον. Εδώ η φύση εισέρχεται ως συστατικό στοιχείο της ανθρωπιάς· δεν είναι η θεσμοθέτηση και ο κοινωνικός εξαναγκασμός που θα σε καταξιώσουν ως αγαθό ον.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ο Adorno έχει γράψει μια συλλογή από αφορισμούς, τα *Minima Moralia*. Τι εννοεί ακριβώς με τον όρο αυτό;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Τα *Minima Moralia* είναι κι αυτά μια αντιστροφή. Σε σχέση με τον Καντ, ο οποίος θα λέγαμε ότι γράφει τα *Magna Moralia*, ο Adorno αξιοποιεί τον τίτλο αυτό σε μια νέα συγχυρία. Ο Adorno αναλύει αυτά τα ηθικά φαινόμενα, τα οποία στον Καντ μόνο με τη μορφή *Kasuistik* μπορούν να αναλυθούν. Σ' αυτή την ηθική μικρολογία εμβαθύνει ο Adorno σε ορισμένα φαινόμενα της καθημερινής πρακτικής στα οποία μπορεί να δειχθεί η διαμεσολάβηση του γενικού και του ατομικού που περιγράψαμε προηγουμένως. Δηλαδή τα *Minima Moralia* είναι μια προσπάθεια αποχρυσόγραφησης του ηθικού φαινομένου από την προοπτική της εμπειρίας του ατόμου και

όχι κάτω από την πρακτική του καθαρού πρακτικού Λόγου.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Στα *Minima Moralia* ο Adorno μιλάει για την ορθή, σωστή ζωή (richtiges Leben). Πώς μπορούμε να συλλάβουμε αυτή τη ζωή;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η ορθή ζωή του Adorno είναι μια αποκρυπτογράφηση της ευδαιμονίας (Glückseligkeit) του Καντ, δηλ. της πλήρους, της πληρωμένης ζωής. Πρόκειται γι' αυτό που λέμε, ότι έζησα σωστή ζωή, μια ζωή που αξίζει να ζήσω.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Αυτό, λοιπόν, που επιτυγχάνεται μέσω της κατηγορικής προσταγής ο Adorno το καταγγέλλει ως ψευδές, ως απάτη.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως, η διαλεκτική του ανωτάτου αγαθού, όπου η αρετή και η ευδαιμονία συμφιλιώνονται και τελικά ο πρακτικός Λόγος εξασφαλίζει το ανώτατο αγαθό του, δεν επιτυγχάνεται. Για τον Adorno, ο άνθρωπος παρά τις τεράστιες προσπάθειες που καλείται να κάνει στην καντιανή ηθική δεν είναι τελικά το ον που φθάνει στην ευδαιμονία. Έχει περιγράψει βεβαίως ο Καντ ένα τέτοιο ον, αλλά αυτό δεν έχει πραγματοποιηθεί. Επομένως εδώ έχουμε μια μετακριτική του πρακτικού Λόγου, ο οποίος νομίζει ότι μπορεί να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις, τις δυνατότητες της σωστής ζωής, χωρίς να ασχολείται με τις συγκεκριμένες συνθήκες της συγκεκριμένης ζωής. Οπότε ο Adorno κάνει μια μεταστροφή· ενώ ο Καντ, όπως είπαμε κάνει τους χωρισμούς Λόγου-πάθους, αφαιρεί, βγάζει την παθολογία από τον πρακτικό Λόγο, ο Adorno αρχίζει από την παθολογία, από την ανωμαλία. Ας θυμηθούμε τον υπότιτλο του βιβλίου: «Σκέψεις από (και για) την τραυματισμένη ζωή». Δηλαδή η Ηθική κάτω από το πλάσμα του αυτόνομου όντος μας περιγράφει μια τελείωση, ενώ ο Adorno ενδιαφέρεται κατ' αρχήν γι' αυτή την αρνητικότητα της ζωής, η οποία στην καντιανή θεμελίωση μένει απέξω από το Λόγο. Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, το εξής —για να πάμε πίσω στον Καντ—: ο Καντ έχει μια στρατηγική να περιγράφει τα πάθη μέσα στην υπερβατολογική του ανθρωπολογία και να περιγράφει το σωστό, έλλογο ον στην Κριτική του πρακτικού Λόγου. Για παράδειγμα, στο τρίτο μέρος της Ανθρωπολογίας θεματοποιεί τη δυνατότητα του επιθυμείν (Begehungsvermögen). Και μέσα σ' αυτήν τη δυνατότητα του επιθυμείν κάνει μια ανάλυση των παθών, περιγράφει την παθολογία. Και κάνει μια διάκριση ανάμεσα στα προσωρινά πάθη (Affekte) και στα μόνιμα πάθη (Leidenschaften). Μιλάει για χαρκινώματα του Λόγου, για διαστροφές. Ο Adorno λοιπόν αναστρέφει αυτή τη στρατηγική και ξεκινάει από την παθολογία, που σημαίνει τη διαστροφή του πρακτικού Λόγου. Η παθολογία δείχνει πως αυτή η αξίωση για πραγματοποίηση του πρακτικού Λόγου αποτυγχάνει. Ο Adorno λοιπόν αναλύει αυτή την παθολογία, τον τραυματισμό της ζωής και διαπιστώνει ότι δεν έχει επιτευχθεί αυτή η συμφιλίωση που ζητά ο πρακτικός Λόγος. Δηλαδή, στον Adorno αντιστρέφονται οι πόλοι αναφοράς του Καντ. Ενώ ο Καντ διακρίνει τι ανήκει στην παθολογία και

τι στον πρακτικό Λόγο, ο Adorno το σχήμα αυτό το αναποδογυρίζει και ξεκινάει από το παθολογικό.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Κατά συνέπεια, η ανάλυση του Adorno είναι πιο κοντά στη σημερινή πραγματικότητα των ηθικών διαστροφών.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως. Αλλά και ο Καντ περιέργως περιγράφει τη διαστροφή. Έχει γνώση της διαστροφής, αλλά θέλει να τη βγάλει έξω από την καθαρή φιλοσοφία. Το όλο πρόβλημά του είναι μήπως παραδεχθεί ότι και ο ίδιος ο πρακτικός Λόγος είναι διεστραμμένος. Κάτι τέτοιο όμως δεν το θέλει. Το αποκλείει. Κάνει κάποιες κατασκευές, ιδίως στο βιβλίο του: *Η θρησκεία εντός των ορίων του απλού Λόγου*. Εξετάζει εκεί μήπως υπάρχει ένας διεστραμμένος πρακτικός Λόγος. Δίδει την απάντηση ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο, γιατί τότε θα είχαμε το διαβολικό. Κάνει τότε τη μετάθεση στη σχέση της αισθητικότητας με τον πρακτικό Λόγο. Όταν πάρει το πάνω χέρι η αισθητικότητα, τότε επέρχεται η διαστροφή, αλλά ο πρακτικός Λόγος παραμένει ισχυρός, απλώς προσωρινά δεν μπορεί να επιβληθεί. Ο Adorno ακολουθώντας αυτή την παράδοση αναδιοργανώνει το Λόγο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ισχύει ο απόλυτος διαχωρισμός του ανθρωπολογικού και του καθαρού στοιχείου. Αντιθέτως ξεκινάει από το παθολογικό, βρίσκει την αρνητική διαμεσολάβηση με το καθαρό, το γενικό, και διαπιστώνει ότι ο πρακτικός Λόγος δεν έχει πραγματοποιηθεί ή έχει πραγματοποιηθεί μόνο στο κεφάλι του Καντ, αλλά όχι στην πραγματικότητα.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Και ο Horkheimer, θα λέγαμε, επιχειρεί μια ανακατάταξη στις σχέσεις αισθητικότητας και Λόγου, ιδιαίτερου και γενικού μέσω της συμπόνοιας, επηρεασμένος από τον Schopenhauer. Κατά τον Horkheimer το ηθικό πράττειν θεμελιώνεται στη φύση, στη συμπόνοια που έχει ενσωματώσει στρατηγικές και δυνατότητες πρόληψης (Antizipation) μιας ελεύθερης και ευτυχισμένης κοινωνίας.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Κατ' αρχήν η συμπόνοια είναι ένα από τα κλασικά πάθη της παραδοσιακής ηθικής φιλοσοφίας. Ειδικά στους Στωικούς η συμπόνοια είναι ένα πάθος, το οποίο αποκλείεται από το ηθικό Diskurs. Και αυτοί παλεύουν εναντίον των παθών. Ρωτούν, λοιπόν, αν ο σοφός θα πρέπει να δείχνει αυτό το πάθος της συμπόνοιας και στο σημείο αυτό, ως πρόδρομοι του Καντ, ισχυρίζονται ότι ο σοφός (δηλ. ο καντιανός καθαρός πρακτικός Λόγος) δεν θα πρέπει να δείχνει συμπόνοια, γιατί αυτό σημαίνει ότι αντιμετωπίζει το συνάνθρωπό του με συναισθηματικές κατηγορίες που δεν είναι σωστές. Μόνο ό,τι επιβάλλει ο Λόγος είναι επιτρεπτό. Δηλαδή, στην παραδοσιακή ηθική φιλοσοφία, η συμπόνοια είναι ένα πάθος το οποίο πρέπει να βγει έξω από το Λόγο. Το πάθος αυτό το καταπολεμούν και ο Μαρκήσιος ντε Σαντ, και ο Νίτσε και ο ίδιος ο Καντ. Αν εισέλθει το πάθος στο Λόγο, τότε ανατρέπεται η καθαρή θεμελίωση, τότε θεμελιώνω τον πρακτικό Λόγο πάνω σ' ένα πάθος. Στα πλαίσια της ανατροπής των σχέσεων Λόγου και αισθητικότητας που επιχειρεί η Κριτική Θεωρία εντάσσεται και η προσπάθεια του Horkheimer. Γι' αυτόν το πάθος της συμπόνοιας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως

δυνατότητα διυποκειμενικής διαμεσολάβησης. Ας θυμηθούμε ότι εκείνος ο οποίος προσπάθησε να θεμελιώσει πρώτος την ηθική στη συμπόνοια είναι ο Ρουσώ. Στη θεωρία του θεμελιώνει την ηθική διαμεσολάβηση στη συμπόνοια, όχι το κοινωνικό συμβόλαιο, ούτε την κοινωνική διαμεσολάβηση. Όχι οι πολίτες στις συναλλαγές τους, αλλά οι άνθρωποι. Ο Schopenhauer σε μια αντιστροφή του Καντ συνάγει από ένα πάθος μια αρχή (Prinzip).

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Την οποία αντιπαράθετεί στην καντιανή ηθική αρχή.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως, και ανάγοντας ένα πάθος σε αρχή, παύει το πάθος να είναι πάθος, είναι ένας κατηγορητικός Λόγος.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Αυτό όμως δεν συμβαίνει στον Horkheimer. Η συμπόνοια δε μετατρέπεται σε αρχή.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως, όχι. Γι' αυτό ο Horkheimer χαρακτηρίζει τον Schopenhauer ως μεταφυσικό της συμπόνοιας. Ο ίδιος δεν κάνει μια μεταφυσική της συμπόνοιας. Γι' αυτόν η συμπόνοια δεν είναι μια νέα ηθική αρχή στην οποία βασίζονται τα πάντα. Δέχεται ότι, εφόσον ο πρακτικός Λόγος δεν κατάφερε μέχρι τώρα τη διαμεσολάβηση που επεδίωξε (δηλ. αποκρυπτογραφείται ως μηχανισμός εξαναγκασμού του ατόμου και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως συντονισμός του ατομικού και του γενικού), οδηγούμαστε σε μια νέα προσπάθεια επικοινωνίας του ενός με τον άλλο, αφού αυτός ο εξαναγκαστικός Λόγος εκλείπει, τίθεται σε παρένθεση. Εδώ εισέρχεται η έννοια της συμπόνοιας, που δεν είναι πάθος με την αρνητική σημασία της αυταρχικής ηθικής των Στωικών ή του Καντ, αλλά ούτε και μεταφυσική αρχή όπως συμβαίνει στον Schopenhauer. Η συμπόνοια στον Horkheimer είναι μια δυνατότητα· και εξηγεί ο Horkheimer γιατί λειτουργεί έτσι· δεν παίρνει έναν όρο ούτε τον τοποθετεί για να κάνει κάτι που ένας άλλος όρος δεν μπορεί. Πώς εννοεί ο Horkheimer τη λειτουργία της συμπόνοιας; Εφόσον η κοινωνία δεν μπορεί να πραγματοποιήσει το ιδανικό του σοφού ή του καντιανού αυτόνομου όντος, τότε δεν έχουμε ένα διαχωρισμό των ανθρώπων σε σοφούς και μωρούς, όπως λένε οι Στωικοί, σε έλλογα όντα αυτονομημένα και ετερόνομα, αλλά όλοι βρίσκονται στην ίδια βάρκα, είναι όλοι ετερόνομα και μωρά όντα. Επομένως η μόνη μορφή διαμεσολάβησης είναι η συμπόνοια, γιατί ο ένας συμπονεί τον άλλο· δεν υπάρχει η διάκριση ολοκληρωμένων και ατελών όντων. Αν συμπονείς λοιπόν κάποιον, δεν σημαίνει ότι δεν τον θεωρείς ολοκληρωμένο ον. Αυτή η ταξική ηθικότητα του παραδοσιακού ηθικού Λόγου εκπίπτει. Είμαστε όλοι το ίδιο, όλοι τραυματισμένοι, δεν υπάρχει τίποτε ολοκληρωμένο. Μοιραία λοιπόν η μόνη σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους είναι η συμπόνοια. Εδώ έχουμε και το στοιχείο της απαισιοδοξίας. Τον άλλο μόνο να τον συμπονείς λοιπόν. Δεν είναι η συμπόνοια του τέλει προς το ατελές. Είναι μια κοινωνική αλληλεγγύη, που προκύπτει από το γεγονός ότι όλοι ανεξαιρέτως δεν κατορθώσαμε να επιτύχουμε την ηθική διαμεσολάβηση της παράδοσης. Είμαστε όλοι λοιπόν αποσπασματικά και τραυματισμένα όντα, δυστυχημένα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα της μη ορθο-

λογικής οργάνωσης των ανθρώπινων πραγμάτων εκεί που η τύχη, η μοίρα, η πρόνοια επιδρούν και ο άνθρωπος, ενώ αναζήτησε την αυτονομία του στον παραδοσιακό Λόγο, απέτυχε να συγκροτήσει την ορθολογική διαμεσολάβηση. Τελικά ο άνθρωπος είναι ένα *Residuum*, ένα κατάλοιπο, κάτι που παραμένει, ώστε μόνο μέσα από τη συμπίνοια οι άνθρωποι μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους και όχι μέσω της αναγνώρισης των πολιτών.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Επομένως στον Horkheimer η έννοια της συμπίνοιας όχι μόνο δεν είναι μεταφυσική αρχή, αλλά επιπλέον έχει μεταβληθεί ριζικά το περιεχόμενό της. Στην Ηθική της ιεραρχίας, π.χ. στη νιτσεική Ηθική των κυρίων και των δούλων, η συμπίνοια είναι εκδήλωση ανωτερότητας. Στον Horkheimer η συμπίνοια είναι αλληλεγγύη.

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βεβαίως δεν έχουμε στον Horkheimer αυτή την έννοια της παραδοσιακής συμπίνοιας. Βλέπω τον ζητιάνο και τον συμπονά και του δίνω μια δεκάρα. Αυτή είναι η αστική έννοια της συμπίνοιας, που διαιωνίζει βέβαια αυτή την κοινωνική και ηθική ταξική διαστρωμάτωση των ατόμων. Και εκεί ο Καντ ως ηθικολόγος λέει, εάν δω τον ζητιάνο ως αυτόνομο ον, θα του κάνω μεγαλύτερη τιμή εάν δεν τον συμπονέσω από το να τον συμπονέσω. Αυτές οι κατηγορίες προϋποθέτουν τη διάκριση σε βολεμένους και μη βολεμένους, όπως θα λέγαμε σήμερα απλά. Στον Horkheimer δεν υπάρχουν αυτές οι διαμάχες. Επομένως και η ίδια η έννοια της συμπίνοιας στην Κριτική Θεωρία της παραδοσιακής Ηθικής αποκτά μια νέα διάσταση. Αυτή η έννοια της μετάθεσης του εαυτού μας στον άλλο, όχι με την έννοια της κατηγορικής προσταγής, της ηθικής δεσμευτικότητας, αλλά με την έννοια της φαντασίας, της συναισθηματικής μετάθεσης στον άλλο μπορεί να λειτουργήσει ως μια τέτοια μορφή παθολογικής επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπινων όντων. Εφόσον, λοιπόν, το έλλογο πλαίσιο δεν λειτουργεί, απομένει το παθολογικό. Στον Horkheimer λοιπόν δεν έχουμε μια δεοντολογική θεμελίωση της ηθικής, αλλά μια συναισθηματική αποδέσμευση από τις επιταγές της.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Ο Horkheimer τονίζει ότι όταν συμπονά τον άλλον τον αντιμετωπίζω ως το πιθανό μέλος μιας μελλοντικής έλλογης κοινωνίας. Πώς προκύπτει η διυποκειμενικότητα, αφού έχει καταπέσει η ηθική δεσμευτικότητα;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Όπως και στον Adorno έτσι και στον Horkheimer δεν έχουμε μια ουτοπία. Η παθολογική συμπίνοια προκύπτει από την περατότητα των όντων, από την αποτυχία πραγματοποίησης του πρακτικού Λόγου, από την παθολογική κατάσταση, από το κοινωνικό χάλι. Σε μια μελλοντική έλλογη κοινωνία ίσως να μη χρειάζεται να συμπονεί ο ένας τον άλλο, εάν όλοι είναι ευτυχημένοι. Εκεί θα θαύμαζε ίσως ο ένας τον άλλον. Θα είχαμε αναγνώριση, αγάπη ή ενδεχομένως άλλες μορφές διαμεσολάβησης που θα ανακαλύψουμε ακόμη. Αντιπαρατίθεται λοιπόν μια συναισθηματική άποψη απέναντι σε μια δεοντολογική. Επί πλέον έχουμε μια αναζήτηση συναφειών στο ηθικό φαινόμενο· μας ενδιαφέρει η συγκεκριμένη περίπτωση του πράττειν και όχι το γενικό πλαίσιο. Δεν έχουμε λοιπόν γενικές αναλύσεις, αλλά ατομικές. Σ' αυτά τα

δύο σημεία εντοπίζεται η αντιστροφή του καντιανού συστήματος που επιχειρεί ο Horkheimer.

Θ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Μπορούμε να πούμε ότι στη σημερινή κοινωνική κατάσταση εξακολουθούν να ισχύουν οι αναλύσεις της Κριτικής Θεωρίας όσον αφορά το ηθικό φαινόμενο; Και αν υπάρχουν κάποιες προοπτικές, προς ποια κατεύθυνση θα μπορούσαν αυτές να αναζητηθούν;

Δ. ΜΑΡΚΗΣ: Βρισκόμαστε σε μια εποχή, όπου η αρνητική κριτική του ηθικού φαινομένου η οποία είναι αμφίσημη, με την έννοια ότι επιχειρεί όχι μόνο μια αποκρυπτογράφηση του πρακτικού Λόγου αλλά θέλει να διασώσει το αίτημα για αυτονομία, έχει αποκτήσει ιδιαίτερη επικαιρότητα. Και στον Καντ υπάρχει ένα στοιχείο το οποίο υπερβαίνει τις αστικές προκαταλήψεις. Αυτό το στοιχείο αξιοποιεί η μετακριτική του πρακτικού Λόγου. Το αίτημα δηλ. για ένα έλλογο ον, το οποίο κατορθώνει να συμφιλιωθεί με τον άλλο και να επικοινωνήσει, μπορεί να έχει ιδεολογικά περιεχόμενα (να είναι ένας αρμονιστικός μύθος της αστικής κοινωνίας) ωστόσο όμως έχει κάτι μέσα του το οποίο μια μελλοντική διάρθρωση των πραγμάτων δεν μπορεί να το αγνοήσει. Επομένως από τη μια μεριά η μετακριτική του πρακτικού Λόγου με την αποκρυπτογράφηση ανακαλύπτει όλα αυτά που περιγράψαμε, από την άλλη, δεν είναι χαϊρέκαχη και δεν υποστηρίζει ότι όσα είπε ο Καντ τα ξεχνάμε σαν παραμύθια. Η σχέση της με την καντιανή φιλοσοφία είναι πιο πολύπλοκη και πιο διαθλασμένη. Εξετάζοντας τη σημερινή κατάσταση, διαπιστώνει κανείς ότι η κοινωνιολογία και η ψυχολογία μονοπωλούν, κατά κάποιο τρόπο, την αρμοδιότητα να μιλούν γι' αυτά τα πράγματα στην κοινή γνώμη που τα αγνοεί. Σήμερα υπάρχει μια συζήτηση στην Αμερική και τη Γερμανία γύρω από την ηθική εκπαίδευση (με τους Piaget και Kohlberg κ.ά.), αυτό που ο Καντ ονομάζει ηθική παιδεία (moralische Bildung). Οι θεωρητικοί αυτοί καταγίνονται με το να εξηγούν τότε αναπτύσσεται στο παιδί η ηθική συνειδηση (π.χ. τα στάδια του Kohlberg), αλλά δεν προχωρούν παραπέρα. Η σημερινή αυτή ανάλυση των επιστημών της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας δεν είναι σε θέση να συλλάβει το καντιανό ορθολογικό στοιχείο. Αντίθετα, η Κριτική Θεωρία, όπως είδαμε ως μετακριτική του πρακτικού Λόγου, θέλει να αποκρυπτογραφήσει αυτό το στοιχείο, να εξηγήσει από πού προέρχεται, τι μένει έξω από αυτό, τί γίνεται με την αισθητικότητα. Η Κριτική Θεωρία της Κοινωνίας δεν είναι ούτε κοινωνιολογία ούτε ψυχολογία· είναι μια κριτική της κοινωνιολογίας της ψευδούς κατάστασης (falscher Zustand) όπως λέει ο Adorno. Η ψυχολογία είναι μια ψυχολογία του ψυχοπαθολογικού ή του νευρωτικού ατόμου. Επομένως οι δύο αυτές επιστήμες, η κοινωνιολογία και η ψυχολογία, δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη φιλοσοφική θεμελίωση του πρακτικού Λόγου, δεν μπορούν με μια γενετική παραγωγή να εξηγήσουν το ηθικό φαινόμενο. Η Κριτική Θεωρία λοιπόν δεν ανάγει τον Καντ ούτε σε κοινωνιολογία ούτε σε ψυχολογία. Η ίδια η Κριτική Θεωρία προκύπτει από μια κριτική των επιμέρους αυτών επιστημών. Η Κριτική Θεωρία απέναντι στην κοινωνιολογία της ψευδούς κατάστασης παραθέτει μια κριτική θεωρία της ορθής κατάστασης και απέναντι στην ψυχολογία του ψυχοπαθολογικού ατόμου μια αρνητική ανθρωπολο-

γία, η οποία δεν είναι παρά μια αντίσταση σ' αυτή τη θεωρία της πλήρους προσωπικότητας. Επομένως στην Κριτική Θεωρία δεν συναντάμε ούτε κοινωνιολογισμό, ούτε ψυχολογισμό. Αντίθετα, έχουμε μια χρήση αυτών των κατηγοριών για να κάνουμε την αποκρυπτογράφηση και ταυτόχρονα διατηρούμε την πίστη μας σ' αυτά τα υπερβατολογικά ιδανικά της ηθικής που δεν μπορούν οι ψυχολόγοι και οι κοινωνιολόγοι να συλλάβουν. Με άλλα λόγια, αν δεχθούμε ότι η αποκρυπτογράφηση είναι μια προσπάθεια κοινωνιολογικής και ψυχολογικής ανάλυσης του ηθικού φαινομένου, ότι έργο της είναι να δείξει ότι η ηθική είναι μια ιδεολογία της συνείδησης της αστικής τάξης, θα πρέπει να δούμε και την άλλη της πλευρά που συνίσταται στο εξής: ο Καντ σκέπτεται ουτοπικά και υπερβαίνει τις προκαταλήψεις της αστικής κοινωνίας. Στην καντιανή φιλοσοφία υπάρχουν ορισμένα οράματα που ξεφεύγουν από αυτή τη διαμεσολάβηση της αστικής κοινωνίας. Γι' αυτό και ο Horkheimer στο περίφημο άρθρο του «Υλισμός και ηθική» (Materialismus und Moral) υποστηρίζει ότι η ηθική δεν είναι απλή ιδεολογία. Έχουμε δηλαδή ένα νέο στοιχείο το οποίο ακριβώς αξιοποιεί η μετακριτική του πρακτικού Λόγου. Συνοψίζοντας λοιπόν πρέπει να πούμε ότι μπορούμε να καταλάβουμε τη μετακριτική μόνο εάν συλλάβουμε αυτές τις δύο πτυχές της. Επαναλαμβάνω λοιπόν ότι η μετακριτική αναγνωρίζει ότι ο Καντ μέσα στις ψευδείς διαμεσολαβήσεις της αστικής κοινωνίας συνέλαβε το όραμα μιας έλλογης επικοινωνίας των ανθρώπων. Αυτό το στοιχείο δεν το εγκαταλείπει η Κριτική Θεωρία, γιατί σε διαφορετική περίπτωση δεν θα διέφερε από την ψυχολογία ή την κοινωνιολογία. Η Κριτική Θεωρία διατηρεί αυτό το στοιχείο, τονίζει όμως ότι δεν πραγματοποιήθηκε όπως ήθελε ο Καντ στην κοινωνία που έζησε. Σωστά το είπε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε, ήταν ουτοπιστής· η αρχή που διετύπωσε υπερβαίνει τον καιρό του. Ισχύει για τον Καντ αυτό που λέει ο Έγκελς για τον Πλάτωνα: η αρχή της Πολιτείας σου ξεπερνά την πραγματικότητα στην οποία έζησες. Ίσως μετά από 500 χρόνια να υπάρξει μια έλλογη κοινωνία και να πούμε ότι αυτό που οραματίστηκε ο Καντ έγινε η αρχή ρύθμισης των ανθρώπινων πραγμάτων. Επομένως η μετακριτική του πρακτικού Λόγου δεν είναι μόνον άρνηση του πρακτικού Λόγου, αλλά ταυτόχρονα διάσωση και διαφύλαξη αυτού του ουτοπικού ορθολογικού στοιχείου. Και μόνο εάν συλλάβουμε αυτή τη δισημία της μετακριτικής, τότε μόνο θα καταλάβουμε τα κείμενα των Horkheimer/Adorno που ασχούν κριτική στην καντιανή πρακτική φιλοσοφία, θα καταλάβουμε δηλαδή την Κριτική Θεωρία ως μετακριτική του Πρακτικού Λόγου.